

Nagy Károly Zsolt

Interaktív etnográfia Néprajzi kutatás interfészek közti terepen¹

1.

A különböző tudományos diszciplínáknak többnyire rendszeresen meg kell küzdeniük legitimitásukért, és ennek a küzdelemnek fontos ütközeteit vívják a korszerűségért. A korszerűségnek természetesen számos párhuzamos és egymást kiegészítő olvasata létezik. Az egyik oldalról nézve a korszerűség az éppen érvényes, a tudományág nemzetközi diskurzusait is meghatározó paradigmákhoz való illeszkedést, a „fősodorba” tartozó elméletek és módszerek reflexív alkalmazását jelenti. Egy másik oldalról nézve a korszerűség inkább egy olyan üzenet, melyet az adott diszciplína individuális vagy kollektív művelői igyekeznek közvetíteni saját magukról és munkájukról a nyilvánosság különböző szintjein. Egy magára valamit adó, magát anyagilag és erkölcsileg támogatásra érdemesként bemutatni akaró kutató vagy intézmény nem kerülheti el azt, hogy saját magát, munkáját és eredményeit saját társadalmi környezetének a korszerűségről alkotott elképzeléséhez szabva prezentálja, felruházza azokkal az attribútumokkal, melyekből a nagyközönség vagy a politikai és gazdasági döntéshozók az ő korszerűségére következtethetnek. Magyarán: nem elég korszerűnek lenni, annak is kell látszani.

Napjainkban a korszerűség egyértelmű attribútumai közé számítanak a mobilkommunikációs és számítástechnikai eszközök és az ezek segítségével működtetett digitális technológiák használata. Úgy jelennek meg a tudományos munka, az ahhoz

¹ A tanulmány létrejöttét a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

kapcsolódó személyek és intézmények vizuális reprezentációján, ahogyan a 17. század németalföldi csendéletein a könyv: a korszerű tudás, a bölcsesség fogalmait vonják be a képet értelmező szemlélő gondolkodásába. A könyv szimbolikájához azonban egy idő után már nemcsak a bölcsesség, hanem a hiábavalóság, a „vanitas” is hozzátartozott. Ahogyan nőtt a nyomtatványok száma, és a bölcsesség mellett egyre nagyobb teret hódított magának a könyvek piacán a balgaság, úgy a könyv mint tárgy szimbolikus jelentése is egyre ellentmondásosabb lett.² Hasonló folyamat tanulni lehetünk a modern eszközök esetében is: ahogy terjednek, ahogyan az élet egyre több területét átformálják és egyre elérhetőbbé is válnak, s ahogyan ezzel párhuzamosan használatukban egyre többször jelenik meg a bölcsesség mellett a balgaság is, szimbolikájuk úgy válik egyre ellentmondásosabbá. Egyszer egy terepmunkám alkalmával, az egyik vidéki városunk központjában, egy nagy szupermarket előtt megfigyeltem egy férfit, akiről úgy tűnt, hogy mobiltelefonon tárgyal valakivel. Mindez abban az időben történt, amikor ez az eszköz még meglehetősen ritka és drága jószágnak számított, és birtoklását csak kevesek engedhették meg maguknak. A televízióban és a nyomtatott médiában viszont – nem is beszélve az óriásplakátokról – státuszszimbólumként, illetve a modern életmód egyértelmű attribútumaként jelent meg. A meglehetősen elhanyagolt ruházatú férfi nagy hangon folytatta a beszélgetést, széles gesztusok kíséretében próbálta valamilyen jelentős összegű tartozás megfizetésére rábírní a vonal túlsó végén álló személyt. Ahogy közeledtem hozzá, egyre inkább a befolyásosság vagy legalábbis a helyi maffiavezérség képzetét társítottam az illetőhöz, míg mellé érve fel nem fedeztem, hogy az eszköz, amit a füléhez tartott, igazából nem mobiltelefon, hanem egy zsebszámológép volt. A számgombokkal és kijelzővel rendelkező, téglatest alakú tárgy a szóban forgó férfi számára – mint afféle „vesszőparipa”³ – kimerítette a „telefonság” minimális kritériumait, mert függetlenül attól, hogy mint kommu-

² Kurschus 2015: 53–70.

³ Lásd Gombrich 2003.

nikációs eszköz alkalmatlan volt arra, hogy egy hallótávolságon kívül lévő személlyel ténylegesen kommunikáljon a segítségével, arra azonban alkalmas volt, hogy a hallótávolságon belül lévők felé történő kommunikáció eszköze legyen. A sem jelen, sem távolban nem lévő adóssal folytatott beszélgetésen keresztül a sem a jelenben, sem távolban el nem érhető társadalmi státusz reprezentációjaként funkcionált.

Témánk szempontjából mindez egyáltalán nem elhanyagolható probléma. Amikor ugyanis feltesszük azt a kérdést, hogy a néprajztudomány területén „miképp járul hozzá a számítógépes kutatás megalapozásához a hagyományos kutatástervezés és -módszertan, illetve fordítva: hogyan alakítja át a gépi kutatás a humán feldolgozást; alakítja-e a tudományelméletet, és ha igen, hogyan”, akkor a legrövidebb és legtömörebb válasz gyanánt azt mondhatjuk, hogy nagyjából úgy, ahogyan a zsebszámológép hozzájárult a fenti történetben említett egyszeri férfi státuszreprezentációjához. A helyzet természetesen ennél bonyolultabb, megértéséhez azonban először magáról a néprajztudományról kell röviden szólnunk.

2.

Azt a kérdést, hogy mit is értünk néprajzon, azért érdemes felvetni, mert az elmúlt egy-két évtizedben a néprajztudomány Magyarországon is jelentős mértékben átalakult. Ennek az átalakulásnak egyértelmű jeleit fedezhetjük fel abban, hogy a hazai felsőoktatásban részt vevő néprajzi tanszékek közül Szeged, Pécs és Kolozsvár nevébe is felvette a néprajz mellé a kulturális antropológiát, s a többi intézmény képzésében is teret nyert az utóbbi diszciplína. A helyzet persze fordítva is megfogalmazható: mint néhány évvel ezelőtt Hofer Tamás egy konferencián⁴

⁴ Hofer Tamás hozzászólása A komplex kultúrakutatás dilemmái II. konferencia egyik vitájában. A konferencia időpontja: 2003. október 16–17. Helyszíne: Miskolci Egyetem.

rámutatott, Magyarországon a kulturális antropológia a néprajz intézményi és akadémiai bázisán bontakozott ki. Ez a kapcsolat nyilvánvalóan nem volt konfliktusmentes, ám számunkra most a lényeg az, hogy a jelenlegi állapotra Hofer szerint az jellemző, hogy a néprajz bizonyos területeken – így a jelenkutatásban – antropológizálódott, az antropológia pedig érzékennyé vált a néprajz problémafelvetéseire és történeti dimenziójára. Így ma már a néprajzos önmeghatározásként is gyakori és szinte szinonimaként használt „etnográfus” szó jelentése egyre közelebb áll ahhoz, amit ezen az amerikai vagy brit gyakorlatban értenek. Az etnográfia így azt, az eltávolodás gesztusát magában foglaló, és döntően a terepmunkára – azon belül is a kutató részt vevő és megfigyelő perspektívát alkalmazó reflexiójára – épülő gyakorlatot jelenti,⁵ melyet az empirikus társadalomtudományok számos ága alkalmaz.

A néprajz alapvetően kvalitatív tudomány, többségében olyan, a kutató által a vizsgált társadalmi csoportban való jelenlétből, illetve a jelenségek megfigyeléséből származó, ún. „puha” adatokkal dolgozik, melyek konstrukciója jelentős mértékben függ a kutatói jelenlét minőségétől, vagyis a kutató reflexivitásától, megfigyelő és elemző kompetenciáitól. Nem kizárt, de nem is különösebben gyakori, hogy a „puha” adatok mellett „kemény” adatokkal, vagyis számszerűsített információkkal és kvantitatív módszerekkel dolgozik, s ha így is tesz, a feldolgozásra kerülő adatállományok ritkán érik el azt a méretet, mely egy humán ágens számára már átláthatatlan. Így azután érthető egyrészt az, hogy a néprajztudomány ritkán, leginkább múzeumi kontextusban épít adatbázisokat, másrészt pedig az, hogy a néprajzos egyetemi képzésekben elvétve találkozunk olyan kurzusokkal, melyek a tudományművelés informatikai háttérével és lehetőségeivel – például a kódolósos-visszanyeréses módszert alkalmazó

⁵ Így szerepel például a Royal Anthropological Institute „Education Outreach Programme” internetes honlapján is. Lásd: <https://www.discoveranthropology.org.uk/about-anthropology/fieldwork/ethnography.html> Utolsó letöltés: 2018. március 25.

kvalitatív adatelemző szoftverek használatával – foglalkoznak, s ha vannak is ilyenek, azok leginkább speciális kollégiumok.⁶

A gyakorlatban a számítógép – és tágabban: a digitális eszközök – alkalmazása az elmúlt két évtizedben lényegében naiv, reflektálatlan módon váltotta fel az azonos vagy hasonló funkciójú analóg eszközöket. Így, elsősorban az intézményi modernizációs programok keretében az írógép helyére került az asztali számítógép, majd laptop. A filmes fényképezőgépeket és kamerákat lassan, döntően a költséghatékonyság és a jelentősen egyszerűbb képfeldolgozás okán felváltották a digitális eszközök. Az orsós, majd kazettás magnó helyett jött a minikazettás, majd digitális diktafon. A digitális eszközökre való átállás persze nem hagyta érintetlenül az etnográfia gyakorlatát: a terepmunkára menő néprajzkutató egyre inkább valamilyen elektronikus eszköz segítségével rögzíti jegyzeteit, és nem füzetekbe ír, interjúit valamilyen – többnyire a digitális diktafonhoz ingyen kapott – szoftver segítségével írja át ugyancsak valamilyen számítógépes szövegszerkesztő alkalmazás segítségével létrehozott dokumentumba. Eredményeit pedig egyre többször publikálja elektronikus formában az interneten – leginkább azért, mert forráshiány miatt a korábban papíron megjelenő társadalomtudományi folyóiratok lassan átálltak az internetes megjelenésre. Ezt a változást azonban egészen a közelmúltig⁷ nem kísérte a digitális eszközök haszná-

⁶ Jellemzően az elmúlt tíz évben átlagban két vagy három ilyen témájú szakdolgozat készült ezekben az intézményekben.

⁷ Két úttörő jelentőségű konferencia is zajlott ebben a témában a közelmúltban: egyrészt „Az etnográfia esélyei és lehetőségei a digitális térben” (Szeged, 2017. április 7–8., szervező: SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék és PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék), másrészt a „Digitális társadalom- és médiatudomány: koncepciók, módszerek és gyakorlatok” című műhelytalálkozó (2017. szeptember 15–16-án, Pécsen, szervezők: PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, a Nyelv és kommunikáció doktori program és Az internetes forgalomirányító szolgáltatások szabályozási kérdései című OTKA-kutatás). A téma iránti fokozott érdeklődést jelzi, hogy a *Replika* folyóirat két száma is foglalkozott az elmúlt években a téma különböző aspektusaival (először

latával kapcsolatos elméleti és módszertani reflexió, vagyis nem vetődtek fel például olyan alapvető kérdések, mint például az, hogy ha már egyszer hipertextként publikáljuk a szövegeinket, akkor mit tehet hozzá ez a sajátos, nem lineárisan építkező és különböző mediális természetű információhordozók integrációjára képes szövegforma az etnográfiai tudás termeléséhez és továbbadásához?

Ez a sajátos naivitás azonban nem csak a digitális eszközökkel kapcsolatos gyakorlatokra és nem is csak a magyar néprajztudományra jellemző. 1973-ban, amikor a fényképezőgép már meglehetősen hosszú ideje az etnográfusok, illetve kulturális antropológusok felszerelésének állandó része volt, és a fotográfiai készítése is szinte magától értetődően tartozott hozzá az etnográfiai kutatáshoz, egy amerikai kutató, Jay Ruby egy, az *Ethnographic Film Newsletter* című szaklapban megjelent cikkében ezzel a gyakorlattal kapcsolatban feltett két egyszerű kérdést: miért készítene az etnográfusok fényképeket, és miben különböznek ezek a nem etnográfusok által készített képektől? Az első kérdéssel kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy maguk az etnográfusok sem tudnak egyértelmű választ adni rá. Mint írja: „amennyiben a képkészítés antropológiai tevékenység, elég észszerűnek látszik azt feltételeznünk, hogy fellelhető az antropológiai képkészítés tudományosan igazolható voltát bizonyító szakirodalom. Más szóval, ha az antropológusok időt, pénzt és

---

a 90–91. [2015/1–2.] szám „Belépés jelszóval! Online világok és kutatási módszerek” címmel, Lajos Veronika és Farkas Judit szerkesztésében; majd a 100. [2016/5.] szám „Tudományos megismerés és értelmezői gyakorlatok” tematikus blokkja Lajos Veronika szerkesztésében). Témánk szempontjából végül meg kell említenünk az MTA BTK Néprajztudományi Intézet két konferenciáját, melyek a terepmunka aktuális kérdéseit tematizálták. Az első, 2016 őszén megtartott belső műhelykonferencia az intézetben zajló néprajzi terepkutatásokkal foglalkozott. Ennek anyaga az intézet évkönyvének 2016. évi számában jelent meg. A második konferencia 2017 februárjában a magyar néprajztudomány más meghatározó intézményeinek előadóit is felvonultatta. Ennek előadásai az intézeti évkönyv 2017-es számában jelentek meg.

energiát fektetnek képek készítésébe, ezt azért kell tenniük, mert e médium egyedülálló minősége megteremti számukra annak lehetőségét, hogy rögzítsék, elemezzék és bemutassák a kultúra olyan vizuális megjelenési formáit, melyek másképp megfoghatatlanok, illetve ezen a módon ragadhatók meg legjobban. Azonban a dolog nyilvánvalóan nem így áll...”, hiszen efféle irodalmakra akkor Ruby nem nagyon bukkant. A második kérdésre az etnográfusok/kulturális antropológusok által készített képek elemzésével próbált meg választ találni, és arra jutott, hogy képek nem vagy alig különböznek azoktól, melyeket a hasonló helyeken és helyzetekben az egyszerű turisták készítenek.⁸

A néprajzi vagy etnográfiai, a szociográfiai és a fotóművészeti fényképkészítési és képhasználati stratégiák összehasonlítása alapján hasonló problémákat vázol fel egy 2004-es tanulmányában Bán András is, és a két világháború közötti példák elemzése kapcsán megjegyzi, hogy „a digitális technika új, de a bizonytalanságok régiek: a képesség kapcsán mostanában felbuzduló érdemi vizsgálatok körébe újra be kellene emelni a kép, a bizonyosság, a tudományosság és a társadalomvizsgálat egymásba hurkolódó kérdéseit is. Alap kutatásokra van szükség.”⁹

3.

Attól tehát, hogy a számítógép műveleti alkalmazása a néprajz tudományelméletének alakító tényezője legyen, még messze vagyunk. Vannak ugyanakkor olyan, elsősorban a kulturális antropológia és a szociológia területéről érkező impulzusok hatására kibontakozó, módszertanilag is innovatív egyéni kutatási kezdeményezések, melyek egyre erősebben hatnak vissza a néprajz elméleti diskurzusaira is. Ahogy nemzetközi, úgy hazai viszonylatban is ezen kutatások jelentős része az interneten vagy ott is szerveződő közösségek etnográfiai vizsgálatával foglalkozik.

⁸ Ruby 1973: 12.

⁹ Bán 2004: 17.

A cyberethnography vagy -anthropology¹⁰ területén az első hazai publikációt 2001-ben Gelléri Gábor jegyezte, aki saját internetes terepmunkájának példáján ismertette a cyberanthropology alapvető elméleti és módszertani megfontolásait,¹¹ azonban több mint tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez a kutatási irány – más, az etnográfiával tárgyi átfedésben is lévő – társadalom- és bölcsészettudományok után a néprajz olyan klasszikusnak tekinthető területein is megjelenjen és legitimé váljon, mint a folklorisztika.¹²

Ennek a fejleménynek a hátterében legalább két fontos tényezőt azonosíthatunk. Az egyik a különböző diszciplínák és cyber ágaik közti kapcsolat újragondolása volt. A cyber-társadalomtudományok kezdeti időszakában ugyanis a cyberközösségeket általában zárt entitásokként fogták fel, és így is kutatták. Ebben az esetben az alapvető kérdés az volt, hogy az adott diszciplína jellemző elméleti és módszertani – például az etnográfia esetében a terep koncepciója és a részt vevő megfigyelés módszere – kiterjeszhetőek-e az új közegre, s ha igen, miképp. Később azonban, ahogy az internet a mindennapi élet egyre fontosabb részévé, pontosabban kiterjesztésévé vált, ez a szemlélet megváltozott. A cyber-közeg különössége és sajátossága sokkal kisebb súllyal van jelen a kutatásokban. A kutatók számára viszonylag gyorsan kiderült ugyanis, hogy a reális és az imaginatív vagy virtuális világok közötti erős különbségtétel nem igazán gyümölcsöző, s helyett a közösségek, identitások és kapcsolatok külön-

¹⁰ E tudományterület elnevezése körül meglehetősen nagy zűrzavar uralkodik, a cyber-, computer-, net-, online-, virtual- előtagok és az -ethnography, -anthropology utótagok különböző variációival találkozhatunk aszerint, hogy melyik kutató milyen irányból közelít a területhez és mit tart benne elsődlegesnek. A probléma részletesebb összefoglalását lásd Nagy 2015.

¹¹ Gelléri 2001.

¹² E területen lásd Domokos Mariann és Vargha Katalin magyar folklorisztikában úttörő jelentőségű kutatásait például Vargha 2005, Domokos 2005, Domokos 2013, Domokos–Vargha 2015, Vargha 2016, valamint Povedák 2007.

böző természetű kommunikatív terek közötti folyamatosságára kell koncentrálniuk.¹³ Ebből a szemléletváltásból pedig egyenesen következett a másik fontos tényező, vagyis az, hogy a kutatók az eredetileg nem cyberközösségekben vizsgált problémák kutatását egyre többször terjesztették ki a cyberközösségekre is.¹⁴

Az etnográfia digitális korszakba történő naiv átcsúszásának összefüggésében ezek a kutatások határozott előrelépést jelentenek, ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy elméleti és módszertani hozadékuk alapvetően a már meglévő koncepciók és gyakorlatok kiterjesztésére korlátozódik, vagyis elsősorban arra világítanak rá, hogy milyen módokon járul hozzá a számítógépes kutatás megalapozásához a hagyományos kutatástervezés és -módszertan. A következőkben három olyan kutatást mutatok be röviden, melyek ezen a szinten túllépve nemcsak azt a kérdést teszik fel, hogy miként boldogulhat az etnográfia a virtuális terepek felé kitért új világban, hanem azt is, hogy a digitális váltás milyen kihívásokat és lehetőségeket rejt az etnográfia számára, ezeknek miként tud eleget tenni, és hogy tudja ezeket kihasználni.

Borsos Balázs *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* címmel 2011-ben megjelent munkájában a magyar népi kultúra térbeli tagoltságát bemutató, kilenckötetes Magyar Néprajzi Atlasz adatait dolgozta fel és elemezte számítógépes klaszteranalízis segítségével.¹⁵ A feldolgozott atlasz a teljes magyar nyelvterületet átfogó 417 kutatóponton ábrázol 627 jelenséget, a 19–20. század fordulójának állapotára visszatekintve. Az 1958-tól a 70-es évek elejéig tartó gyűjtést és a 159 gyűjtőt egy 12–15 fős törzsgárda

¹³ Wilson–Peterson 2002: 456–457.

¹⁴ Így például az irodalom-, kommunikáció- és vallástudomány határain mozgó Hubbes László Attila az apokaliptika tárgyában végzett történeti és recens kutatásait terjesztette ki az online közösségekre. Lásd Hubbes 2010; Hubbes 2011; Hubbes 2012.

¹⁵ Borsos Balázs DSc geológus, geomorfológus és etnográfus, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos tanácsadója. Az itt bemutatott kötete Borsos 2011.

irányította, s az atlaszt 9 kötetben 1987–1992 között adták ki, magyarázó kötet nélkül. Borsos Balázs az elemzést az e célra az ő szakmai útmutatásai alapján készült EthnoMap Tools nevű szoftver segítségével egymaga végezte. Az atlasz összes adatának, mintegy 400 000 rekordnak a feltöltése és ellenőrzése három évig tartott. „A Néprajzi Atlasz térképlapjai önmagukban álló egységek: az egyes kultúrelemek térbeli elterjedését, fajtáját, létezését vagy éppen hiányát ábrázolják. Borsos Balázs viszont a számítógépes technika segítségével az egyes térképlapokat egymásra vetíti, és a több, mint 600 néprajzi jelenséget, »együttlátatja«. Mindezt kiegészíti az atlasz gyűjtőpontjainak összehasonlító statisztikai vizsgálatával, és a kialakult képet összeveti a közigazgatási, nyelvészeti, földrajzi és számos kulturális aspektus szerinti tagolódással. Ezzel a kultúra térbeli szerveződésének egzakt képét tudja felvázolni, képes a magyar nyelvterület nagy, közepes és kis kulturális régióinak körülhatárolására, lokalizálására, sőt, sajátos kultúrával rendelkező kis táji csoportok, mikrorégiók meghatározására is.”¹⁶ Borsos Balázs kutatása nagyon fontos eredményeket hozott, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a tér és kultúra kapcsolatát az eddigieknél¹⁷ részletesebben és pontosabban tudják körvonalazni és értelmezni a kutatók. A kutatási folyamat heroikus volta és a végeredmény médiuma azonban egyaránt jelzi a tudományterület alapvető problémáit: a kutatás eredményei mindeddig kizárólag könyv formában jelentek meg, jóllehet a narratív-elemző szövegeket, az adatokat feldolgozó és prezentáló adatbázis típusú közlésformát és a vizuális elemzés-áttekintést is lehetővé tevő adatvizualizációs megoldásokat azonos keretrendszerben, és egymásra vonatkoztatva elérhetővé tevő hipertext alapú kiadás az eredmények hasznosulását, a tudományos és köztudatba való beépülését jelentősen könnyítené.

Magyar és komplexitását, módszertani átgondoltságát tekintve nemzetközi viszonylatban is hasonlóan úttörő Vargyas Gábor *Brú fono-foto-video-téka* címet viselő, 2008-ban megjelent hipermédi-

¹⁶ Balogh 2011.

¹⁷ Kósa–Filep 1978; Kósa 1990.

ás projektje.¹⁸ Az interneten megtalálható anyag egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk között végzett két évtizedes terepmunka eredményeibe ad betekintést. A hipermediás keretrendszer lényegében a kutatás során készült álló- és mozgóképeket, rajzokat, hang- és filmfelvételeket közvetlenül a brú kultúra jelenségeit értelmező szövegekbe építi. Ennek a társadalomtudományi tudás létrehozása szempontjából két lényeges hozadéka van. Egyrészt a különböző mediális természetű információhordozókat egymással és az elemző szövegekkel is összekapcsolva sokkal komplexebbé teszi az interpretációt. Nemcsak azért, mert a hagyományos nyomtatott formánál lényegesen több vizuális információhordozót képes az értelmezés során mozgósítani, hanem azért is, mert az állóképek mellett mozgóképet és hangot is tartalmaz, melyek az értelmezés számára egészen más dimenziókat nyitnak meg, mint a szövegek. Másrészt ez a komplexitás nem csupán a szövegek felől értelmezhető. Az önmagukban egyedülálló, az értelmezésnek kiszolgáltatott terepmunkaanyagokat a rendszer kontextualizálja. A képek például szekvenciákba rendeződnek, sorozatokat alkotnak, s így ott, ahol az egyedi kép értelmezési lehetőségei gyakorlatilag parttalanok, a szekvenciák által teremtett vizuális kontextus már lehatárolja, irányítja az interpretációt. Mindezt azonban a képszerűség sajátosságait – a lineáris, „történetmesélős” jelentésadás helyett az egyedi képet és a szekvenciát is összetett és nem hierarchizált utalásrendszerek totalitásaként – megtartva teszi lehetővé. Az egyes információhordozók ráadásul nem csak egy, hanem gyakorlatilag tetszőleges számú – és különböző mediális természetű más információhordozókat is tartalmazó – szekvenciának lehetnek részei, így a részben redundáns részben azon-

¹⁸ Vargyas Gábor DSc etnográfus, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos tanácsadója, a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék egyetemi tanára és doktori iskolájának vezetője. Az elemzett projekt – melynek létrehozásában a hipermediális keretrendszer tervezésével és megvalósításával magam is részt vehettem – elérhető az alábbi internet címen: <http://www.nti.btk.mta.hu/bffvt/index2.html> Utolsó leltetés: 2018. március 25.

ban mindig új elemeket is tartalmazó információknak köszönhetően egy kép vagy szekvencia értelmezése a rendszer bejárása során egyre komplexebbé is válik.¹⁹ A rendszernek ugyanakkor megvannak a maga korlátai. Egyrészt a szerző – bevallottan – lényegében csupán a publikáció új módjaként tekint a hipermédiára, s ennek az új módnak a lehetőségeit nem forgatja vissza az elemzés folyamatába. A szövegek elsősorban illusztrációként hivatkoznak a különböző audiovizuális anyagokra, ezek összetett hálózatát, egymásra utalásuk rendszerét tulajdonképpen maga a hipermédiális környezet struktúrája szinte automatikusan hozza létre. Másrészt az anyag publikálása óta eltelt időben a szerveroldali, illetve az internetböngészők által támogatott technológiák és szabványok változása miatt a statikus html²⁰ oldalakba épített

¹⁹ Ehhez lásd bővebben Nagy 2006.

²⁰ A HTML angol eredetű rövidítés (HyperText Markup Language, vagyis hipertextuális jelölőnyelv) egy leíró nyelv, melyet weboldalak készítéséhez fejlesztettek ki, és internetes szabvánnyá vált. Zömmel szöveges állományokként épül fel, egy sajátos szintaxis alapján, és tartalmazza azokat a kódokat, amelyek egy megjelenítő program számára leírják, hogy miként kell megjeleníteni, illetve feldolgozni az adott állomány tartalmát. Ez a kódrendszer különböző jellegű csatolók – ún. linkek – segítségével az adott dokumentum más dokumentumokkal való kapcsolatát is leírja. Amikor a hipertext nemcsak szöveges, hanem audiovizuális anyagokat is tartalmaz, vagy ilyenekkel kapcsolódik, hipermédiáról beszélünk. A hipertext/hipermédia legfontosabb sajátossága az, hogy a linkek és a különböző médiaanyagok összekapcsolásával a szövegek zárt rendje, s így a szerző által előre definiált olvasási-értelmezési szekvenciái felbomlanak vagy felbonthatóak, és így egy komplexebb olvasási stratégiát igényelnek, illetve hoznak létre. A hipertextet megalkotója, Ted Nelson olyan „nonszekvenciális írásnak” nevezi, mely „elágazik és a választás lehetőségét kínálja fel az olvasónak, s melyet a legjobban egy interaktív képernyő előtt lehet olvasni. Általában úgy szokták elgondolni, hogy szövegdarabok sorozatáról van szó, melyeket linkek kötnek össze, s így az olvasó különféle bejárési útvonalak között választhat” (idézi Landow 1996). Nelson koncepciójában a hipertext az ember asszociációkra épülő gondolkodását a lineárisan szervezett szövegeknél jobban tükrözi. A linkeket mint a szöveg mögötti más szövegekre utaló direkt utalásokat

különböző scriptek²¹ egy része nem vagy csak korlátozottan működik, így az oldal folyamatos frissítésre szorul. Végül szintén az alkalmazott technológia korlátaiból, az egyenként felépített statikus html oldalak alkalmazásából eredően, a rendszer bővítése akár új anyagokkal, akár új funkciókkal meglehetősen bonyolult és időigényes folyamat.

Végül a kutatás és prezentáció összekapcsolásának nagyon magas szintű megvalósításaként kell említést tennünk a Néprajzi Múzeum irányításával, „Kortárs jelenségek, mai tárgyak és mai emberek megismerésére és megismertetésére létrehozott múzeumi hálózat, a MaDok-program intézményeinek közös, lakóközsében utazó kiállításáról” a 2009-ben indult, majd 2011-ben megismételt *EtnoMobil*ról.²² A múzeum Frazon Zsófia²³ és Joó Emese²⁴ által koordinált projektje számunkra itt azért izgalmas, mert innovatív módon, a kiállított tárgyakon keresztül kapcsolja össze az offline/onsite tereket és az abban mozgó kiállítókocsit, az online kiállítást, illetve a blogot és a nyomtatott könyvet mint kommunikációs médiumokat. Az *EtnoMobil* kiállítás személyes hozzájárulásokra épült, a „nézők” maguk is alkotókká váltak, amikor saját személyes tárgyaikat vitték el a Mobilhoz, s az azokról készült digitális felvételekhez csatolták személyes történeteiket is, melyek azután így, együtt jelentek meg a virtuális térben, ahol a történetek továbbíthatókká váltak, hiszen a blog lehetővé tette, hogy az olvasók hozzászóljanak az egyes kép-szöveg egységekhez. A projekt így a kortárs tárgyhasználatok, s ezen keresztül a kultúra jelrendszerének használatába nyújtott betekintést.²⁵

tartalmazó hipertextet egyszerűen az intertextualitás explicit megvalósításának is szokás nevezni (Józsa é. n.). A kérdéshez lásd még Szűts 2001.

²¹ Az oldal működését szabályozó kisebb programok.

²² <http://www.neprajz.hu/madok/madok-projektek/etnomobil.html>
Utolsó letöltés: 2017. november 23.

²³ Frazon Zsófia PhD, etnográfus muzeológus, kurátor, a Néprajzi Múzeum tudományos titkára.

²⁴ Joó Emese etnográfus, múzeumpedagógus, közművelődési és kommunikációs szakember.

²⁵ A projekt leírását, elméleti háttérét lásd Frazon 2010.

4.

A három projekt rövid bemutatását azért tartottam fontosnak, mert jól jellemzik azt a problémahalmazt, mely körül a bevezetőben megfogalmazott kérdés második fele kikristályosodik, vagyis azt, hogy milyen hatással van a digitalizáció és a kutatás gépi eszköztára, illetve logikája a humán feldolgozásra és az etnográfia elméleteire. A következőkben ebből a körből három kérdést szeretnék röviden bemutatni, felvázolva tudománytörténeti hátterüket is:

1. az adatrendezés, strukturálás és integráció (valamint a multimedialitás) problémája;
2. a szerzőség, a szerző, az „adatközlő” vagy „bennszülött” és olvasó viszony átértékelésének, illetve a visszacsatolásnak a problémája;
3. a néprajz egyik központi kérdését jelentő terep problémája, és a tereptapasztalat komplexitásának értelmezése.

4.1. Margaret Mead, Gregory Bateson és a multimédia 1942-ben.

Az adatgyűjtés, -elemzés és a prezentáció területén alkalmazható technikai eszközök kérdése nagyon régen jelen van az etnográfia világában. Az etnográfusok szinte a kezdetektől használtak fényképezőgépet, de a társadalmi jelenségek rögzítésére, komplex elemzésére és bemutatására valószínűleg Franz Boas használta először az álló- és mozgóképek, hangfelvételek, valamint írott szövegek olyan integrált rendszerét, melyet ma multimédiának neveznénk.²⁶ Az ő hatása is érezhető tanítványa, Margaret Mead és Gregory Bateson 1936 és 1939 között végzett Bali szigeti kutatásán. Kettejük könyve, a *Balinese character* a vizuális antropológia meghatározó műve lett.²⁷ A fényképes és szöveges oldalak

²⁶ Ruby 1980; Nagy 2005.

²⁷ Bateson–Mead 1942.

párosaiból felépülő monográfiában – melynek lineáris szerkezetét a kereszthivatkozások bőséges rendszere lazítja fel – a képek nem pusztán illusztratív szerepet töltenek be, hanem az érvelés részét képezik,²⁸ a szerzők azonban ennél jóval többet akartak. Mint Bateson a könyv előszavában kifejti, egy olyan reprezentációs módszert szerettek volna létrehozni, melyben az állóképek és szövegek mellett a kutatás során különösen fontos szerepet játszó mozgóképfelvételek is megjelenhetnek: „arra voltunk kényszerítve, hogy nagyon takarékosan bánjunk a filmes nyersanyaggal, s így a bemutatás jövőbeli nehézségeit figyelmen kívül hagyva, azt terveztük, hogy az álló- és a mozgóképek együtt alkotják majd a viselkedéssel kapcsolatos felvételeink anyagát.”²⁹ Jóllehet a kor technikai adottságai között a bemutatás nehézségei megoldhatatlannak bizonyultak, és az alkalmazott módszer is számos problémát vetett fel,³⁰ a fényképek és filmek – illetve ezek szöveggel együtt történő – használatának, vagyis a multimedialitás és adatintegráció elméleti jelentőségére ők mutattak rá.

Mindketten úgy gondolták ugyanis, hogy a fényképek használatának egyik indoka az lehet, hogy azokat nem terhelik olyan kulturálisan rögzült asszociációk, melyekkel a szavak esetében meg kell küzdeni,³¹ vagyis a fényképek értelmezése független az értelmező kultúrájától. Ezt az elképzelést mára többszörösen

²⁸ Erről bővebben lásd Hagaman 1994.

²⁹ Bateson–Mead 1942: 50.

³⁰ Bateson az igazán fontos történéseknek akarta fenntartani a korlátozott mennyiségű filmes nyersanyagot, így a film és a fotó közti választás az adott pillanatban lényegesnek és lényegtelennek ítélt jelenségek közti kutatói megkülönböztetést implikálja. Bateson viszont éppen ezt akartak volna elkerülni azzal, hogy megfelelő technikai eszközökkel (a gyors fényképezést lehetővé tevő motoros filmtovábbítóval) és a fényképezés módszerének átalakításával (az esztétikai elvek mentén tervezett kompozíció helyett a gyors, az esemény lény lényegét középpontba állító és a lehető legtágabb kontextust megmutató képszerkezési mód alkalmazása) a lehető legtöbb fényképet készítsen egy megfigyelés során. A módszer következtében több mint 25 000 fotót készítettek, ami az átláthatatlanság határát súrolta.

³¹ Bateson–Mead 1942: xi–xii.

megcáfolták.³² Az a megfontolásuk azonban, hogy a megfelelően elkészített fényképek sorozatai segítségével a viselkedés illékony tintájával megjelenített kultúra precízebben írható le és tanulmányozható, mintha csak szöveggé konvertálnánk,³³ mára a vizuális antropológia egyik alapállítása lett. A leírás precizitása abból következik, hogy a fénykép viszonylag nagy hűséggel rögzíti a látvány egy-egy szeletét, s a rögzítés nézőpontjainak és a szeletek számának növelésével bizonyos mértékig ez a precizitás is növelhető. A fényképek azonban a leírás komplexitását is növelhetik. A szöveggel ellentétben ugyanis nem lineárisan, hanem szimultán módon, totalitásként reprezentálnak valamit, s ez a totalitás több egymást kiegészítő alternatív olvasatot tesz lehetővé. Egy kutatás összefüggésében az olvasatok közt ráadásul nemcsak a kutató, hanem a kutatók olvasatai is megjelenhetnek. Bateson éppen ezért a képeket és filmeket visszavitte a bennszülötteknek. A filmeket kézi vetítővel mutatta meg nekik, a falu lakói pedig kommentálták is a látottakat, például megbeszélték, hogy a lefilmezett szereplő tényleg transzban volt, vagy csak szimulált.³⁴ Bateson számára ezek a beszélgetések – amit egyébként interactive filmmaking eljárásnak nevezett – sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, mint maga a film, mert olyan dolgokat tudhatott meg általuk, melyeket kizárólag a filmek, képek vagy az interjúk útján nem tudhatott volna meg. Az etnográfiaiban ma széles körben elterjedt film vagy photo elicitation (vagyis film vagy fotó köré szervezett interjú) módszerét Batesonnak erre a gyakorlatára vezetik vissza.³⁵ Végül a szakirodalomban nem különösebben reflektált, ám témánk szempontjából különösen fontos az, hogy Bateson a könyv szerkezetével – az egy oldalra tett „kölcsonösen releváns” képekkel, a képek és szövegek közötti kereszthivatkozásokkal – alternatív olvasási utakat felkínálva, megpróbálja bevinni az olvasót is az etnográfiai értelmezés folyamatába. Ezzel

³² Például Worth–Adair 1977.

³³ Bateson–Mead 1942: XI–XII.

³⁴ Jackins 1988: 164–165.

³⁵ Lásd Krebs 1975.

egyrészt a Theodor Holme Nelson által majd negyven évvel később megfogalmazott hipertext gondolatát előlegezi meg, s nemcsak a prezentáció összefüggésében, hanem abban az értelemben is, hogy a hipertext „az adatintegráció és információközvetítés” egyik lehetséges módszere, ráadásul olyan módszer, mely „a tudást a hagyományosan lineáris szövegstruktúra helyett a kognitív emberi gondolkodást hívebben tükröző, nem lineáris, térbeli hálózatos rendszerben rendezi el”.³⁶

4.2. Collaborative ethnography és a web2

Bateson interactive filmmaking módszere előrevetíti a kutató – kutatott – olvasó szerep kiosztásának és felcserélésének azt a problémáját is, melyre az etnográfiaiban és általában a társadalomtudományi gyakorlatban az utóbbi időben egyre nagyobb szerepet játszó kollaboratív módszerek kínálnak megoldási lehetőségeket. Miután az etnográfia per definitionem kollaboratív tudomány, a szóhasználat némi magyarázatra szorul. A módszert kidolgozó Luke Eric Lassiter szerint³⁷ a kollaboratív etnográfia lényegében azt jelenti, hogy az együttműködés gyakorlatát a kutatási probléma kijelölésétől a terepmunkán át a tapasztalatainkat összegző írások elkészítéséig, az etnográfiai folyamat minden szintjére kiterjesztjük. Másképp szólva: az etnográfiai munka több stádiumára is jellemző együttműködéses módszereket vagy hajlandóságot a munkafolyamat háttéréből annak fókuszába állítjuk. Ez tehát nem egy új etnográfia jelent, hanem a használatos módszerek más megközelítését, hiszen maga a szó is szerepel a tudománytörténetben, csak míg korábban a – többnyire interdiszciplináris – kutatói együttműködésre vonatkozott, addig itt a lokális közösségekből származó munkatársakkal (local community consultants) történő valóságépítést jelöli.³⁸ A koncepciót

³⁶ Süethő 1999: 27.

³⁷ Lassiter 2005.

³⁸ Lassiter 2005: 17–18.

Lassiter a kognitív antropológiából vette, melyben arra a lokális szubjektumra,³⁹ akire az etnográfia korábban „adatközlőként” (informant, respondent) hivatkozott, egyre inkább „konzulens” vagy „szaktanácsadó” (consultant) megjelölést használták. A konzulens olyan „benszüllött” gondolkodó társ, aki az etnográfussal együtt vállalkozik arra, hogy kidolgozza, illetve felfejtse a benszüllött gondolkodás és kultúra kategóriáit, kapcsolatainak és jelentéseinek rendszerét.⁴⁰ Lassiter tehát úgy véli, az etnográfus nem a benszüllött válla felett kukucskál,⁴¹ hanem mellette áll és vele egy irányba néz, s közben beszélget vele a látottakról. A collaborative ethnography módszerében nagyon fontos szerepe van az „egy irányba nézésnek”, vagyis annak, hogy az együttműködés már a terepmunka fókuszába kerülő társadalmi cselekvések kijelölésekor elkezdődik. Lassiter szerint nagyon fontos az, hogy a kutatók is érdekeltek legyenek a kutatás sikerében, ezt pedig úgy lehet elérni, ha az etnográfust foglalkoztató tudományos kérdéseket valós társadalmi problémák kezelésének összefüggésében kutatjuk. Az etnográfiai terepmunka célja az, hogy a kutató kommunikációs értelemben részesedjen⁴² azokban a felkészültségekben, melyek segítségével a lokális szubjektumok felismerik és kezelik a problémákat, s ezen keresztül újrateremtik, fenntartják a lokalitást. A részesedéshez azonban arra van szükség, hogy a kutató be is vonódjon a problémamegoldás diskurzusaiba, azok aktív résztvevője legyen, és hozzá tegye a saját felkészültségeiből a problémamegoldáshoz azt, amit tud – illetve amit a közösség adekvátan gondol. Az adekvát megoldás és hozzájárulás megtalálása a lokális tudásban való részesedés összefüggésében nehezen túlértékelhető kompetencia.

³⁹ A lokális szubjektum Arjun Appadurainál az az individuum, aki emlékezetében és testében a helyi, a lokalitás körülményeire alkalmazott és arra reflektáló tudás biztos hordozója. Lásd Appadurai 2001.

⁴⁰ Lassiter 2005: 25–48.

⁴¹ Geertz 2001.

⁴² A részesedés problémájához bővebben lásd Horányi 2001.

Azok a „beszélgetések”, melyek során az etnográfiai szövegek létrejönnek, legtöbb esetben a problémamegoldások színtereihez kapcsolódnak: értelmezik, dekonstruálják és újrateremtik azokat. A kutató és munkatársa együttműködésében létrehozott szövegeket minden esetben megvitatja – vagyis tovább írja – a közösség is.⁴³ A szövegek így ideális esetben a közösségi konszenzust tükrözik, aminek kétségtelen pozitívumai mellett azonban megvan az a veszélye is, hogy a kutatás a közösségi érdekérvényesítés eszközévé válhat, s így torzíthatja annak eredményét. Ez a helyzet azonban annak a lónak az „egyik” oldala, melynek másik oldalán azokat a stratégiákat találjuk, melyek segítségével a terepmunkát végző kutató hagyományosan megpróbálja uralni azokat a helyzeteket, melyekben a másokra vonatkozó tudását megszerzi. A kettő között nyeregben maradni nem egyszerű, a collaborative ethnography mégis erre tesz kísérletet azzal, hogy módszeresen rákérdezve a kutató státusára, az etnográfus dominanciájával jellemezhető, olykor konfliktusos szituációkkal szemben a kollaboráció, az együttműködés hangsúlyozásával a lokális tudás megértésének egy sokkal „dialektikusabb”⁴⁴ lehetőségét mutatja fel.

A szövegekkel kapcsolatos közösségi diskurzusok a szöveg és a kutatás befejezetlen karakterét jelzik, vagyis arra utalnak, hogy a szöveg maga is részévé válik a kutató és a kutatók közötti interaktív kapcsolatnak, beépül a diskurzusukba, és további reflexiókat tesz lehetővé. A kérdés csak az, hogy ezt a lehetőséget miként lehet kihasználni? Az etnográfiai kutatások az esetek többségében ugyanis lezárulnak az eredményeket – a kutatói értelmezéseket – bemutató szöveg(ek) könyvekben vagy folyóiratokban történő megjelenésével, s további diskurzusok legfeljebb azokban a szakmai körökben zajlanak, melyekhez ezek a médiumok eljutnak. Lassiter mindaddig sehol sem vetette fel a szövegek létrehozásával vagy közösségi értelmezésével kapcsolatban sem a hipermédia, sem a számítógépes mediáció, kivált az online közösségi

⁴³ Lasiter 2005: 140–144.

⁴⁴ Bornemann 2009: 238.

média használatának lehetőségét, ezek összekapcsolása azonban nagyon kézenfekvőnek tűnik. Egy interaktív hipermediális rendszer ugyanis – egyrészt a hipertext adatintegrációs lehetőségeinek köszönhetően, másrészt mint azt Batesonék esetében is láttuk, a képek segítségével létrehozható alternatív olvasatokon keresztül – a lokális szubjektumokkal való együttműködés „királyi útjaként” működhet. Ezen túl, a multimedialitás fentebb már elemzett lehetőségeit beépítve a rendszerbe, alkalmas arra is, hogy úgy legyen publikációs felület, hogy miközben megőrzi a „végső szöveg” egységét. Egy közösségimédia-típusú környezettel egyesítve pedig a felhasználók által szabadon elhelyezhető hivatkozások és hozzáadott tartalmak (képek, szövegek stb.) segítségével arra is lehetőséget ad, hogy a szöveg „tovább éljen”. Végül fontos szempont lehet az is, hogy egy ilyen rendszer lehetőséget ad a közösségi konszenzust tükröző, reprezentatív-érdekérvényesítő szövegek mellett – épp ezek torzító hatását ellensúlyozandó, illetve ezek reprezentációs és érdekérvényesítési stratégiáit felfedő és értelmező – különvélemények, valamint az etnográfus értelmezésének együttes, egymással összefüggésbe állított megjelenítésére.

4.3. Multi sited ethnography és a hipertext

Az etnográfia most utolsóként kiemelt, állandó kérdése – melynek tekintetében az utóbbi időkben szintén jelentős változásokról beszélhetünk – a terep, vagyis az a kezdetben territoriális, ma már egyre inkább imaginárius értelemben vett „hely”, kommunikációs színtér, ahol az etnográfiai kutatás zajlik. E változások mögött az egyik fontos kérdés az, hogy miképpen tud lépést tartani az etnográfia a hagyományosan értelmezett illetékességi köréből, vagyis a „kis léptékű társadalmi keretektől” kilépő, majd a virtuális világokba belépő tárgyával, az emberrel, illetve hogyan tud módszertanilag alkalmazkodni azokhoz az egyre szélesedő – és egyre inkább elmosódó – globális horizontokhoz, melyek felé vizsgálatának tárgyai elindulnak. A problémára markáns és jelentős hatású választ adó George E. Marcus szerint a megoldás

az, ha az etnográfia/etnográfus követi a tárgyat, s a tárgy ki fogja jelölni, körül fogja írni a kutatás terepét.⁴⁵ E körülírás mibenlétét írásaiban személyek, tárgyak, metaforák, tervek, történetek, allegóriák, életutak, biográfiák és konfliktusok követésének összefüggésében tárgyalja. Marcus tudatában van annak, hogy a módszer az etnográfia határait feszegeti, tudatában van annak, hogy ezen az úton a terepmunka hatékonysága is csökkenhet, hiszen a klasszikus, egy-egy helyszínen hosszú időt eltöltő, állomásozó módszerrel szemben itt gyakran előfordulhat, hogy bár több színtéren, de az egyes színtereken rövidebb ideig van jelen a kutató egy-egy vizsgált közösségben, s így objektíve sincsen lehetősége a megismerés olyan fokát elérni, mint a klasszikus módszerekkel. Ugyanakkor – azon túl, hogy „klasszikus” problémáinak változásával is lépést tarthat – mégis fontosnak tartja a több színterű – multi sited – módszert, mert szerinte:

- a) A lehetősége éppen az, hogy a dolgoknak különböző lokális kontextusokban történő megjelenését követve nem csupán egyedi, hanem éppen eltérő kulturális rendszerekben megváltozó jelentései tapinthatók ki. Ez pedig a kortárs etnográfia egyik fontos kutatási területe (gondoljunk például a népi kultúra elemeinek megjelenésére a posztmodern városi környezetekben).
- b) Másrészt így olyan témák, problémák kerülhetnek az etnográfia látóterébe, melyek addig illetékességi körén kívül álltak, ám amelyek tekintetében sajátos módszereinek – kivált a részt vevő megfigyelésnek vagy a vizuális etnográfának – mégis van relevanciája. E témák kutatása ugyanakkor azt is jelenti, hogy az etnográfia egy interdiszciplináris kutatási mező egyik résztvevőjévé válik.
- c) Végül Marcus szerint ez a lépés hozzájárul a tudományág elméleti horizontjának kitágításához is. Utóbbi pedig kiemelkedően fontos számára, hiszen a kutatás tárgyának követése olykor olyan „helyszínekre” viheti az etnográfá-

⁴⁵ Marcus 1995: 108.

fust – például a média diskurzusai, vagy mint a módszert újabban tárgyaló szövegek megjegyzik, a cybertér –, melyekre elméletileg nincsen felkészülve.

A Marcus által felvetett gondolkodási irány így uralkodó tendenciaként jelenhet meg a médiaantropológiában, kivált olyan területein, melyek az internettel foglalkoznak. Ezen a ponton válik igazán fontossá Marcus elmélete, mely a követés motívumának hangsúlyozásával éppen arra irányítja a figyelmet, hogy a terep nem olyan entitás, mely a kutatástól függetlenül is létezik. A terepre nem „kimegyünk”, hanem a terep a kutató és a kutatók kapcsolatának konstruktuma. Mint ilyen, egymástól nagyon különböző természetű kommunikatív színterekből jön létre – vagy másképp fogalmazva: számos ilyen színterre tagolódik –, melyek közt az etnográfus problémafelismerése teremt kapcsolatot. A terepet tehát nem valamilyen territoriális elv tartja egyben, hanem a kutatás logikája.

5. Interaktív etnográfia

Összefoglalva az eddigieket: amennyiben tehát tudománytörténeti perspektívából közelítjük azt a bevezetőben feltett kérdést, hogy az etnográfia területén miképp járul hozzá a számítógépes kutatás megalapozásához a hagyományos kutatástervezés és -módszertan, illetve fordítva: hogyan alakítja át a gépi kutatás a humán feldolgozást és tudományelméletet, azt válaszolhatjuk, hogy a gépi intelligencia és az arra épülő eszközök használata szervesen illeszkedhet az etnográfia tradíciójába és problémátörténeteibe.

Az újmédia teoretikusaként ismert Lev Manovich 1997-ben a következőket írja: „ahogy a számítógép szerepe az eszköz felől egyre inkább eltolódik egy általános médiagép irányába, egyre többet »interfészelnünk«, lépünk kapcsolatba alapvetően kulturális adatokkal: szövegekkel, fotókkal, filmekkel, zenékkal, virtuális közegekkel. Vagyis most már nem a számítógéppel lépünk kapcsolatba, hanem digitális formában kódolt kultúrával. Sze-

retném bevezetni a »kulturális interface« fogalmát, amely azokat a kialakulóban lévő interface-eket írná le, melyeket a webhelyek, CD-ROM-ok, DVD-ROM-ok, multimédia enciklopédiák, online múzeumok, számítógépes játékok és más kulturális termékek tervezői használnak.⁴⁶ A kulturális interfész tehát olyan technikák és eszközök korpuszát jelenti, melyek segítségével a számítógépen mint általános médiumon keresztül bármilyen kulturális adattal – illetve a digitalizált kultúra elemeivel – interakcióba léphetünk. Ez a meghatározás nem áll távol az etnográfától, mint olyan tevékenységtől, melynek értelme – Clifford Geertz szerint – nem az, hogy választ adjon az emberek kérdéseire, hanem az, hogy megmutassa, egy-egy kérdésre a különböző kultúrákban milyen válaszok születtek.⁴⁷ Az etnográfia tehát egyrészt tudományos gyakorlatként, másrészt a globalizáció nyomán, az – itt nem szitokszóként értelmezett – multikulturális környezetekben egyre népszerűbb megismerő tevékenységként sajátos, kulturális interfész szerepet tölthet be. Olyan interfész lehet, melynek kialakításában – úgy az interfészeknél elengedhetetlen érintkezési felületek megkonstruálásában, mint a kódok meghatározásában – közösen vesznek részt azok, akiket ezek összekötnek. Az etnográfia, mint kulturális interfész, kommunikációs értelemben így felkészültséggé válhat egyes társadalmi problémamegoldó folyamatokban, illetve maga is hasonló felkészültségek közös és kölcsönös elérhetővé tételének színtere lehet. A következőkben ennek egy lehetséges megoldását szeretném röviden bemutatni egy saját kutatási projektem példáján.

Azt a kutatási módszert, melyet az eddig bemutatott problémák mentén az elmúlt években végzett kutatásaim során kidolgoztam, interaktív etnográfának nevezem. Ez egy olyan társadalomtudományi kutatási módszer, mely az interaktivitás fogalmát használja az etnográfiai megismerési folyamat leírására, illetve szervezésére, és ezzel szoros összefüggésben a kutatás tervezésétől a publikációig, illetve azon keresztül az olvasókkal történő kom-

⁴⁶ Manovich 2001: 35.

⁴⁷ Geertz 2001.

munikációig tudatosan, tudományos eszközként alkalmazza az interaktív hipermediális technikákat. Utóbbi révén az interaktív etnográfia mint produktum, egy etnográfiai hipermediális hálózati elemző-környezetként (EHHE) működik. Az EHHE az etnográfiában különböző elméleti irányokból megfogalmazódó, egyre intenzívebben használt – és az előzőekben már részletezett – többterepű etnográfia és a kollaboratív módszerek tanulságait ötvözi a közösségi tudástermelés hálózati szoftveres technológiáival egy olyan hipermediális keretrendszerben, mely

- egyrészt a kutatás teljes folyamatát összefogja a tervezéstől a terepmunkaanyagok rögzítésén és kódolásán keresztül a publikációig és a kutatott közösséggel, a kutatókkal, illetve az olvasókkal történő kapcsolattartásig;
- másrészt az etnográfiában többnyire uralkodó szövegcentrikus kutatási módszereket a vizuális antropológia módszereinek alkalmazásával tágítja, s így az interpretációt komplexebbé teszi;
- végül a kutatás során keletkezett, illetve az interpretációba bevont, különböző mediális természetű információhordozókat egy közös rendszerben integrálja, és azonos interfészen teszi elérhetővé.

Ahogy a kollaboratív jelző, úgy az interaktivitás esetében is indoklásra szorul a szóhasználat, hiszen az interaktivitás a szó széles körben elterjedt értelmezése alapján egyrészt feltételezi a kollaborativitást és viszont, másrészt az etnográfia magától értetődő módon interaktív. Az indoklásra keresztül ráadásul arra is rá tudunk világítani, hogy miként függ össze az EHHE-tanulmányom alapvető kérdésével, vagyis azzal, hogy milyen hatással lehet a digitalizáció és a számítástechnikai eszközök használata az etnográfia elméleteire és módszereire. Ezt a kérdést a következőkben egy, az etnográfia szempontjából különösen is aktuális és alapvető kérdés, a terep és a terepmunka fentebb Marcus kapcsán már bemutatott változásainak összefüggésébe állítom.

Ahogy korábban láttuk, az interaktivitás fogalma már Batesonnál is jelen volt, műveleti fogalommá azonban csak az utób-

bi húsz évben vált. Jóllehet használatával ritkán találkozunk, az általa hivatkozott tartalom mindig is fontos volt az etnográfia-ban, hiszen az etnográfus terepre vonatkozó tudása azokból az interakciókból táplálkozik, melyeket meg tud figyelni, illetve amelyek közegébe bele tud bonyolódni, s folyamatosan arra törekszik, hogy válaszra bírja ezt a közeget. A „közeg válaszol” kifejezés Szűcs Zoltántól származik, aki szerint az interaktív „kifejezés leginkább a multimédiára használható, ahol egy bizonyos képre vagy szövegre kattintva a közeg válaszol; egy klippel, képpel, vagy a hypertext esetében újabb szöveggel”.⁴⁸ Ez egy szűkebb, technikaközpontú megfogalmazás, mely ráadásul mindig magában hordozza a tervezettség koncepcióját is, hiszen az ilyen technikai közegek válasza általában előre meghatározott vagy legalábbis programozott. Tágabban, kommunikációelméleti összefüggésben⁴⁹ az interaktivitás a kommunikációs folyamatok értelmezésének egyik lehetséges perspektívája, mely arra koncentrál, hogy a kommunikatív aktusok hozadéka az egymást követő aktusokból álló folyamatban részt vevő ágensek számára a folyamat (például egy párbeszéd) megértése szempontjából felkészültségé,⁵⁰ vagyis a megértés szempontjából szükséges tudássá, illetve

⁴⁸ Szűcs 2001: 35.html.

⁴⁹ Például Rafaeli 1988.

⁵⁰ A felkészültség fogalmáról kommunikációelméleti összefüggésben többnyire tudásként, vagy a tudás analógiája szerint szoktunk beszélni. „A gyakorlati tudás kapcsán jártasságokat, míg az elméleti tudás kapcsán kompetenciát, vagyis egy felhalmozott ismerethalmazt érthetünk a felkészültségen” (Pete–Fazekas 2008). Antropológiai összefüggésben azonban hangsúlyozni kell a felkészültség fogalmának összetettségét és inerperszonális karakterét. Összetett, amennyiben „a felkészültségek részben tudásokból, részben hiedelmekből állnak, valamint különféle attitűdökből, például érzelmekből, szándékokból és így tovább” (Horányi 2015) és interperszonális, amennyiben egykommunikációs helyzetben bármi felkészültséggé válhat, azonban bármilyen felkészültségnek a felkészültség-értéke, vagyis az, hogy egy probléma felismerésének vagy megoldásának összefüggésében relevánsnak bizonyul-e, a kommunikációba bevonódott ágensek kapcsolatának függvénye.

attitűddé válik. Bizonyos esetekben, ahol a színtér részleges rögzítésére tesznek kísérletet, magába a színtérbe is beépül (például hosszú viták egy nyomtatott folyóiratban). Az utóbbi megfogalmazás az előbbinek is keretet ad, hiszen a hipertext vagy hipermedia nem más, mint egy ilyen, hosszabb-rövidebb ideig, többé-kevésbé rögzített kommunikációs színtér, mely sok esetben egy valós időben lezajlott kommunikációs folyamatot rögzít.

Az EHHE összefüggésében ilyen értelemben beszélhetünk az interaktivitásról, és ennek kapcsán lehet talán a legjobban kifejezni azt is, mit jelent az, hogy az interaktivitás az etnográfiai megismerési folyamat leírására, illetve szervezésére is érvényes. Korábban hivatkoztam Georg E. Marcusra, aki a multi-sited ethnography módszerét nagyon leegyszerűsítve úgy határozza meg, hogy az etnográfus a kutatás tárgya után megy, azt követi, s a tárgy – a követés folyamatán keresztül – körülírja a kutatás terepét.⁵¹ Marcus gondolatmenetében nem annyira a „követés” kifejezés esetleges metaforikus használata az érdekes – bár ez összecseng a hipertext alapvető metaforáival, s a koncepció is könnyen átfordítható egy hiperlink hálózatra –, hanem az, hogy maga a terep fogalma válik metaforává. Megközelítésében a terep nem egy topográfiai értelemben kijelölhető hely, hanem egy olyan koncepció, olyan „gondolati tér”, mely összekötni azokat a site-okat, vagyis – nagyon különböző – kommunikációs szintereket, melyeken a kutató a kutatás logikáját meghatározó problémát követi; illetve éppen ezekből a site-okból interaktív módon jön létre. A terep ilyen elgondolásában az egyes site-ok a kutató számára olyan felkészültségeket jelentenek, melyek mentén a terep, amit a kutató – a kutatás összefüggésében – értelmezett problémafelismerő és -megoldó színtere kifeszül. A kutató ugyanis ezeken a – „bennszülöttekkel”, lokális szubjektumokkal vagy helyi asszisztensekkel – kollaboratív módon létrehozott site-okon, mint kommunikációs szintereken, az ezeken folyó interakciók révén részesedik azokban a tudásokban, attitűdökben

⁵¹ Marcus 1995: 108.

stb., melyek egyrészt az adott színtérhez kapcsolódó probléma, másrészt épp ezeken keresztül a kutatás problémájának megoldásában számára felkészültségekké válhatnak. Kommunikációelméleti összefüggésben ugyanis a kommunikáció színtere a részt vevő ágensek adott problémafelismerése, illetve -megoldása során mozgósított és egymás számára kölcsönösen elérhetővé tett felkészültségei mentén jön létre. A színtérben a „tér” itt is metafora, s bár adott esetben utalhat egy konkrét térre, ám még akkor is a kommunikatív eseménynek azt a gondolati terét jelenti, „ahol” egy problémakezelésben részt vevő ágensek a probléma felismeréséhez és/vagy megoldásához általuk szükségesnek vélt felkészültségeiket egymás számára kölcsönösen elérhetővé teszik. A terep ebben a megközelítésben egy roppant összetett, rétegzett és sajátos történetiséggel rendelkező színtér, mely magában foglalja az egyes – önmagukban is problémakezelő színtérként értelmezhető – site-okat, s az ezekből például tapasztalatként reflektálva felépített konstrukciót csakúgy, mint azokat a színtereket, melyeken a kutató más problémakezelési folyamatok összefüggésében erre a konstrukcióra (is) hivatkozik. Az EHHE pedig lényegében nem más, mint ezeknek a színtereknek az újjáépítése, re-konstrukciója.

Az újjáépítés alapja természetesen a kutatói jelenlét a terepen, melynek során a részvétel és megfigyelés – a kollaboratív és vizuális etnográfia elvei segítségével kiterjesztett – hagyományos módszereivel rögzíti a tapasztalatait. A rögzítés elsősorban digitális eszközökkel történik, keretét pedig már az EHHE adja, s a kutató ezen a rendszeren keresztül vonja be a helyi munkatársait is az együttműködés folyamatába. A cél természetesen nem a kutatási site-ok virtuális tükrözése, egyfajta „hologram” létrehozása, hanem a site-hoz kapcsolódó kommunikációs színtér rekonstrukciója az adott színterre jellemző felkészültségek, illetve kapcsolataik explicitté tétele, és azok reflexív, értelmező (sűrű) leírása segítségével az EHHE-ben. Az explicitté tétel a felkészültségek különböző (szöveges, álló- és mozgóképes, illetve hangképes) mediális természetű információhordozók segítségével történő rögzítéséből, és a szó tág értelmében vett (vagyis a

szövegek mellett pl. képekre épülő) „adatolásából” áll, s ezekre épülhet elemző leírásuk.

Az EHHE hátterét egy módosított MediaWiki szoftver szolgáltatja, mely számos lehetőséget ad nem csupán az együttműködésbe bevont munkatársak részvételére, de a színterek rekonstrukciójának minél összetettebb megvalósítására is. A MediaWikiben a tartalmi elemek egy egységes címhez tartozó lapok komplexeként jelennek meg. A színteret alkotó egyes felkészültségelemeket önálló lapokként rögzíthetjük. A lap főszövege alapesetben a kutatásban részt vevők egyéni meglátásait tükrözi, vagyis például azt, ahogyan a kutató rögzít egy eseményt. A főszöveghez kapcsolódó, ugyanazon cím alatt megjelenő vitalapon azonban bármelyik munkatárs kifejtheti véleményét a főszöveg narratívájáról, és konszenzus esetén kiegészítése be is kerülhet a főszövegbe. A szoftver azonban rögzíti ezeket a változásokat, és bármelyik korábbi állapotot megtekinthetővé vagy visszaállíthatóvá teszi.

Az egyes címek alá tartozó lapkomplexeket a rendszer többféle módon teszi összefűzhetővé. A lapkomplexek egyrészt kategóriába rendezhetőek. A kategóriákhoz a szoftver automatikusan létrehoz egy olyan lapot, melyen listázza az adott kategóriához tartozó lapkomplexeket (egy lapkomplex több kategóriához is tartozhat), és a kategórialap a továbbiakban maga is lapkompleként működik. Amennyiben az egyes lapkomplexek egy adott színtérhez tartozó felkészültséget reprezentálnak, a kategórialap a színtér reprezentációjának tekinthető. Ugyanolyan virtuális módon létezik, mint maga színtér, és ugyanúgy azok a felkészültségek konstituálják, mint a színteret. A lapkomplexek közti kapcsolat létrehozásának legegyszerűbb módját a linkek jelentik. A linkek egyedi lapkomplexeket kötnek össze, ezzel különböző logikai kapcsolatok kifejezését és az egyedi lapkomplexekből összeállított, különböző struktúrájú szekvenciák építését teszik lehetővé, így pedig az értelmezés eszközeként használhatóak.⁵²

⁵² A témához lásd Trigg 1983; Józsa [é. n.]: szakd6.htm; Bernstein 1998.

A linkek és linkhálózatok alapértelmezés szerint nem rendelkeznek olyan saját, leíró lappal, mint a kategóriák, de létre lehet hozni ezekhez kapcsolódva is hasonlókat. Az egyszerű linkeknel összetettebb, és szintén önálló leíró lappal rendelkező interpretációs eszköz az ún. WikiSzavak rendszere. A WikiSzó – a kifejezés írásképe is mutatja – két szó összetételéből áll, melyeket nagy kezdőbetűvel, szóköz nélkül egybeírunk. Az ilyen szavak a kategóriákhoz nagyon hasonlóan működnek, csak míg azokat külön hivatkozással kell a szöveg végére illeszteni, addig a WikiSzavak létrehozását gépeléskor automatikusan érzékeli a rendszer, és a szóhoz egy linkkel kapcsolja a szintén automatikusan létrehozott leíró lapot. A WikiSzavak kulcsszóként vagy kódként alkalmazhatóak, így a kódolósos-visszanyeréses tartalomelemző eljárás céljaira is használhatóak.⁵³ A kategóriák is és a WikiSzavak is – különböző módon, de egyaránt – egymásba ágyazhatóak, így az elemzés során mindkettőből struktúra építhető.

Az EHHE működése sok tekintetben tükrözi a megalapozott⁵⁴ elmélet (grounded theory) kutatási módszerét. Építését ugyanis bárhol el lehet kezdeni, nem igényel egy előzetesen létrehozott struktúrát és elméleti konstrukciót, hanem a struktúra egyetlen lapból – vagyis egyetlen tapasztalattal kapcsolatos reflexióból – is felépíthető, és a tapasztalatok függvényében változik, illetve változtatható. A struktúra felépülésében ezenfelül megnyilvánul valamennyi automatizmus is: a kódokból, kategóriákból, linkekből részben automatikusan létrejövő elemzési szint azonban a kutató számára rögtön lehetőséget ad az elméletalkotásra és az elmélet revíziójára.

⁵³ Jóllehet ezen a területen a MediaWiki alapértelmezett képességei korlátozottak.

⁵⁴ A megalapozott elmélet módszere az empiria és az elméletalkotás folyamatos, körkörös visszacsatolására építő rendszere. Bővebben lásd Glaser–Strauss 1967.

6.

Úgy vélem, hogy a leírtakból a kifejtés minden töredezettsége és korlátozott volta ellenére is egyértelműen látható, hogy az etnográfia elméletének és módszertanának több olyan eleme is van, melyekhez a számítástechnika, a digitalizáció érdemi módon kapcsolódhat. Az új technológiák használata, beépítése ezekbe az elméletekbe és módszerekbe fejlesztésüknek logikus lépése lehetne. Jelenleg azonban a tudományág képviselői és intézményei többségének viszonya az új technológiákhoz inkább reflektálatlansággal jellemezhető. Az infrastrukturális fejlesztési pályázatok állandó tétele a számítástechnikai eszközök beszerzése, az új, korszerű eszközök mellől azonban sokszor hiányzik az alkalmazásukra vonatkozó korszerű tudás, és a kihasználásukat lehetővé tevő innováció. Megmaradnak tehát a modern enteriőrök reprezentatív kellékeinek, méregdrága levélnehezékeknek, s funkciójuk nagyjából annyi, mint azé a bizonyos telefont helyettesítő zsebszámológépé.

Ahhoz, hogy a helyzet megváltozzon legalább két területen van szükség előrelépésre. Az egyik terület a diszciplína belső ügye: szükség lenne arra, hogy a problémakörhöz kapcsolódó elméleti, módszertani írások és a gyakorlatot bemutató esettanulmányok akár önálló felületen is megjelenhessenek a szakmai nyilvánosságban. Az is fontos lenne, hogy a néprajzi, kulturális antropológiai képzésekben megjelenjen vagy hangsúlyosabban legyen jelen ez a tematika, és ne csak úgy tekintsenek rá, mint publikáció- vagy prezentációtechnikai ismeretre, hanem elsősorban úgy, mint egy olyan komplex eszközkészletre, mely befolyásolja s olykor meg is határozza az etnográfiai gondolkodást. A néprajzi írás, a film vagy fotográfia esetében már végbement egy ilyen fordulat, ideje, hogy a digitalizáció területén is megtörténjen.

A másik terület azonban az etnográfia társadalmi beágyazottságával, „társadalmi hasznosságával”, az etnográfiai módszerekkel megszerezhető tudás alkalmazhatóságával kapcsolatos társadalmi sztereotípiák kérdése. Ahogy láttuk, a kollaboratív etnográfiai kutatások és a számítógépes mediációra építő, közösségi médiát használó, bevonódást feltételező módszerek többnyire arra épí-

tenek, hogy a kutatásnak, melynek megvalósításában alkalmazásra kerülnek, „tétje van”. Sokszor olyan alkalmazott – például a public anthropology körébe tartozó – kutatásokról van szó, melyek kimondott célja a különböző szintű politikai vagy gazdasági döntések előkészítése vagy befolyásolása, a stratégiaalkotás vagy a közösségi érdekérvényesítés. Jelenleg azonban az etnográfiai kutatások segítségével megszerezhető tudás – akár a néprajz, akár a kulturális antropológia felől közelítjük – gyakorlati jelentősége Magyarországon meglehetősen csekély. Passzív tudás. Úgy az olvasóközönség, mint a különböző szervezetek, intézmények és döntéshozóik számára, kevés kivétellel a civil, de kivált a kormányzati szférában nem bír különösebb értékkel. Ebből következően pedig meglehetősen nehéz például egy kollaboratív etnográfiai kutatásban érdekeltté tenni a helyi közösség tagjait, hiszen nem érzik annak súlyát, tét nélkülinek gondolják, mert hiába vesznek részt benne, a felhalmozott tudásuk, tapasztalataik hasznosulására nem látnak esélyt, nem lévén előttük pozitív példa. A két terület szorosan összetartozik tehát: ahhoz, hogy a számítástechnika, a digitalizáció reprezentatív helyett eszköz szerepbe lépjen, eszközként értékkel kell felruházni. Ez a diszciplína képviselői előtt álló feladat.

Irodalom

- Appadurai, Arjun 2001. A lokalitás teremtése. *Regio* 12 (3): 3–31.
- Balogh Balázs 2011. Borsos Balázs: A magyar népi kultúra regionális struktúrája 1–2. In Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája 1–2*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete. Borító.
- Bán András 2004. Magyar képek. In Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc: Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék. 17–22.
- Bateson, Gregory – Mead, Margaret 1942. *Balinese Character: A Photographic Analysis*. New York: New York Academy of Sciences.
- Bernstein, Mark 1998. Patterns Of Hypertext. In Shipman, Frank – Mylonas, Elli – Groenback, Kaj (eds.): *Proceedings of Hypertext '98*.

- New York: Association for Computing Machinery. URL: <http://www.eastgate.com/patterns> Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Bornemann, John 2009. Fieldwork Experience, Collaboration, and Interlocution. The „Metaphysics of Presence” in Encounters with Syrian Mukhabarat. In John Borneman – Abdellah Hammou-di (eds.): *Being There: The Fieldwork Encounter and the Making of Truth*. Berkeley: University of California Press. 237–258.
- Borsos Balázs 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája 1–2*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Budka, Philipp – Kremser, Manfred 2004. CyberAnthropology – Anthropology of CyberCulture. In Khittel, Stefan – Plankensteiner, Barbara – Six-Hohenbalken, Maria (eds.): *Contemporary issues in socio-cultural anthropology: Perspectives and research activities from Austria*. Vienna: Loecker. 213–226.
- Domokos Mariann 2005. Népi írásbeliség a technika korában, avagy az sms mint folklórszöveg. In Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Néprajz Tanszék. 289–312.
- Domokos Mariann 2013. Az elektronikus folklór gyűjtéséről. In Berta Péter – Ispán Ágota – Magyar Zoltán – Szemerényi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. XXX*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 292–320.
- Domokos Mariann – Vargha Katalin 2015. Elektronikus választási folklór 2014. *Replika* 90–91: 141–169.
- Escobar, Arturo et al. (eds.) 1994. Welcome to Cyberia: Notes on the Anthropology of Cyberculture [and Comments and Reply]. *Current Anthropology* 35 (3): 211–231.
- Frazon Zsófia (szerk.) 2010. *EtnoMobil. Mozgásban a kortárs kultúra. /MaDok-füzetek 7/* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Geertz, Clifford 2001. Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris Kiadó. 194–226.
- Gelléri Gábor 2001. Mit keres az antropológia a cyberben – és a cyber az antropológiában? *Tabula* 4 (2): 270–286.
- Glaser, Barney G. – Strauss, Anselm L. 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Publishing.

- Gombrich, Ernst H. 2003. Elmélkedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei. In Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Budapest: Typotex. 23–40.
- Hagaman, Dianne 1994. Connecting Cultures. Balinese Character and the Computer. *The Sociological Review* 42 (1): 85–102.
- Hine, Christine 2000. *Virtual ethnography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Horányi Özséb 2001. A kommunikációról. In Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris Kiadó. 22–34.
- Horányi Özséb 2015. *A kommunikáció mint állapot. Rövid áttekintés. Kézirat*. URL: http://www.ozseb.horanyi.hu/kozelet/tanulmanyok/a_kommunikacio_mint_allapot_150607.htm Utolsó letöltés 2018. március 25.
- Hubbes László 2010. Debating Contemporary Internet-Based Apocalyptic Discourse in Class. In: Bakó R. – Horváth G. (eds.): *Argumentation. Proceedings of the first international conference on teaching Argumentation and Rhetoric*. Cluj-Napoca: Transylvanian Museum Society. 46–59.
- Hubbes László 2011. Új magyar eszkatológia: apokaliptizáló retorika a világhálón – Néhány magyar nyelvű összeesküvés-szemlélet alapú honlap retorikai és szemiotikai tartalomelemzése. In Balogh F. András – Berszán István – Gábor Csilla (szerk.): *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére és életművének bibliográfiája*. Budapest – Kolozsvár: Argumentum Kiadó. 413–420.
- Hubbes László (szerk.) 2012. Etno-Pogányok: retorikai fogások a hálón innen és túl. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 119. URL: http://issuu.com/maybe/docs/etno_poganyok. Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Jacknis, Ira 1988. Margaret Mead and Gregory Bateson in Bali. Their Use of Photography and Film. *Cultural Anthropology* 3 (2): 160–177.
- Józsa Péter [é. n.]. *Irodalom a digitális közegben v1.0*. URL: <http://mek.niif.hu/02300/02313/html/index.htm> Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Kósa László – Filep Antal 1978. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kósa László 1990. *A paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Krebs, Stephanie 1975. The Film Elicitation Technique. In Hockings, Paul (szerk.): *Principles of Visual Anthropology*. The Hague: Mouton. 283–301.
- Kurschus, Stephanie 2015. *European Book Cultures: Diversity as a Challenge*. Wiesbaden: Springer VS.
- Landow, George P. 1996. Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson? In Sugár János (szerk.): *HYPertext + MULTIMEDIA*. Budapest: Artpool. URL: <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html> Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Lassiter, Luke Eric 2005. *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Manovich, Lev 2001. A film mint kulturális interface. *Metropolis* 7 (2): 24–43.
- Marcus, George E. 1995. Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* (24): 95–117.
- Nagy Károly Zsolt 2005. A fotóantropológia és az antropológiai fotó lehetőségei a „digitális képi forradalom” korában. *Tabula* 8 (1): 91–110.
- Nagy Károly Zsolt 2006. Interaktív etnográfia. *Tabula* 9 (2): 333–350.
- Nagy Károly Zsolt 2015. Ösvény a dzsungelben. *Replika* 90–91: 39–56.
- Pete Krisztián – Fazekas Piroska 2008. Felkészültség. In Horányi Özséb (főszerk.): *Kommunikációtudományi Nyitott Enciklopédia*. PTE Kommunikáció Doktori Program. Ad vocem.
- Povedák István 2007. A média szerepe napjaink populáris kultúrájában. In Ambrus Vilmos – Schwarz Gyöngyi (szerk.): *Változó folklór. Tanulmányok Verebélyi Kincső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. 153–160.
- Rafaelli, Sheizaf 1988. Interactivity: From new media to communication. In Hawkins, Robert P. – Wiemann, John M. – Pingree, Suzanne (eds.): *Sage Annual Review of Communication Research: Advancing Communication Science: Merging Mass and Interpersonal Processes*, 16. Beverly Hills: Sage. 110–134.

- Ruby, Jay 1973. Up the Zambezi with notebook and camera or being an anthropologist without doing anthropology... with pictures. *Ethnographic Film Newsletter* 4 (3): 12–14. URL: <http://cfaonline.asu.edu/haefer/classes/568/UpTheZambezi.html>. Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Ruby, Jay 1980. Franz Boas and Early Camera Study of Behavior. *Kinesics Report* 3 (1): 7–16.
- Sütheő Péter 1999. *Hypertext. Természetes intelligencia az információ-tudományban*. Budapest: OSZK.
- Szűts Zoltán 2001. *A hypertext*. URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html> Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Trigg, Randall 1983. *A Network-Based Approach to Text Handling for the Online Scientific Community*. Ph.D. dissertation. URL: <http://www.workpractice.com/trigg/thesis-chap4.html>. Utolsó letöltés: 2018. március 25.
- Vargha Katalin 2005. Nincs új a net alatt. Antiproverbiumok az interneten. In Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.): *Mindenek Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. 371–388.
- Vargha Katalin 2016. Miért és hogyan végezzünk online folklorisztikai terepmunkát? In Ispán Ágota – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. XXXIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 281–298.
- Wilson, Samuel M – Peterson, Leighton C. 2002. The Anthropology of Online Communities. *Annual Review of Anthropology* (31): 449–467.
- Worth, Sol – Adair, John 1977. Navajo filmesek. In Horányi Özséb (szerk.): *Montázs*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 271–324.